महीं देवीम्' इति श्रुतेः । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'मेदिनी देवी वसुंधरा' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यामित्यर्थः । तथा गां भारतीमिव स्थिताम् । कीदृशीं भारतीम् । आजन्मशुद्धत्वादाजानपावना क्षीरसवर्णत्वात्क्षीरा । 'अग्निर्माणवकः' इत्यादिवद्गौणोऽयं प्रयोगः । अथवा क्षीरं क्षीरसावर्ण्यमस्या अस्तीति क्षीरा । अर्शआद्यच्प्रत्ययः । आजानपावना च क्षीरा च ताम् । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिनाजानपावनशब्दस्य पुंवद्भावः । सुरश्रेष्ठत्वाद्धर्मस्वरूपत्वाद्वा वृषो ब्रह्मा तस्यानन्दं विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्ताम् । 'विरिञ्चिपत्नी कमलासनस्थिता सरस्वती नृत्यतु वाचि मे सदा' इत्यादिवचनादिति भावः । श्रुतिप्रणयिनीम् । श्रुतीत्युपलक्षणम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणागमादिरूपेण परिणतामित्यर्थः । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ॥' इति केशवः । तदेवमुपमानेषूपमेये चार्थपञ्चकवचनात् । अर्थपञ्चकवाच्यविषयश्चित्रभेदः । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयतयासंभवेन सर्वालंकारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापितः प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽयमित्यलंकारसर्वस्वकारः । एवं च पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्छ्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुपमैवेत्यन्ये ॥

अथ भागीरथीकथां श्रोतुकामाय रामाय भगवानिदमभाषत[1] ।

अथेति । अथानन्तरं भागीरथीकथां मन्दाकिन्युपाख्यानं श्रोतुमाकर्णितुं कामोऽभिलाषो यस्य तस्मै । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । श्रीरामाय भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्र इदं वक्ष्यमाणम् । गङ्गावतरणवर्णनपरं वचनमित्यर्थः । अभाषतोक्तवान् ॥

अथ चतुस्त्रिंशता श्लोकैरानुष्टुभेन छन्दसा मन्दाकिन्युत्पत्तिप्रकारं वर्णयितुमारभते—

पुरा मनोरमा[2] नाम सुमेरोरभवत्सुता ।
गृहमेधी तयैवासीच्चक्रवर्ती धराभृताम् ॥ ५५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मनोरमा नाम । मनोरमेति प्रसिद्धेत्यर्थः । सुमेरोः सुता मेरुकन्यका । 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः' इत्यमरः । तया मनोरमयैव परिग्रहान्तरव्यवच्छेदार्थमेवकारः । धराभृतां चक्रवर्ती पर्वतसार्वभौमो हिमवान्गृहमेधी गृहस्थ आसीत् । तामुपयेम इत्यर्थः । 'मेधृ संगमे' इति धातोस्ताच्छील्ये णिनिः । गृहेषु संगतो गृहस्थ इत्यर्थः । अथवा । 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । यो मेधाया लभ्यते । आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्' इत्यादिश्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो यागवचनः । यथा त्वमेव पितृमेध इतिवत् । 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । गृहैः पत्न्या सह मेधो यस्येति गृहमेधी । सर्वधनीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयप्रत्ययः ॥

---

१. 'इत्थम्' इति पाठः. २. 'तु मेनका नाम' इति पाठः.

कन्याद्वयममुष्यासीदेका मन्दाकिनी तयोः ।
अन्या भगवती साक्षाच्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी ॥ ५६ ॥

कन्येति। अमुष्य मनोरमाजानेर्हिमवतः कन्याद्वयमासीत् । द्वे कन्ये समुत्पन्ने इत्यर्थः। तयोः कन्यकयोर्मध्य एका आद्या कन्या मन्दाकिनी । इति नाम्ना प्रसिद्धाभूदित्यर्थः। अन्या द्वितीया कन्या साक्षाद्भगवती प्रत्यक्षपरमेश्वरी अतश्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी चन्द्रशेखरभार्या । आसीदित्यर्थः । भविष्यदीश्वरपरिग्रहाभिप्रायेणेत्थं सिद्धपदाभिधानेनोक्तमित्यवगन्तव्यम् । 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमरः ॥

तां नदीं विबुधा लब्ध्वा नाकलोकमनीनयन् ।
तपस्यन्तीं गिरिर्गौरीं देवाय महते ददौ ॥ ५७ ॥

तामिति । विबुधा देवास्तां नदीं मन्दाकिनीं लब्ध्वा याच्ञापूर्वकं हिमवन्नियोगात्प्राप्य नाकलोकं स्वर्गलोकम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' इत्यमरः । अनीनयन्प्रापयामासुः । अतएव स्वर्णदीति प्रसिद्धिः । नयतेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वोऽभ्यासदीर्घश्च । नीवह्योर्हरतेश्च द्विकर्मकता । तथा गिरिर्हिमवांस्तपस्यन्तीं तपश्चरन्तीम् । ईश्वरपरिग्रहलाभार्थमेवेति भावः । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इत्यङ्प्रत्ययः । गौरीं पार्वतीं महते देवाय महादेवाय ददौ भार्यात्वेन दत्तवान् । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

एवमन्ययोर्वृत्तान्तं संक्षेपेणोक्त्वा तत्र वक्तव्यापेक्षितत्वान्मन्दाकिनीवृत्तान्तस्यादौ तदुपेक्ष्य सूचीकटाहन्यायेन गौरीवृत्तान्तं तावदाह—शिवयोरित्यादिपञ्चभिः ।

शिवयोर्युञ्जतोर्[1]वीर्यं दृष्ट्वा[2] धात्र्यां समर्पितम् ।
पावकः प्रतिजग्राह दैवतैरनुनाथितः[3] ॥ ५८ ॥

शिवयोरिति । शिवा च शिवश्च शिवौ तयोः शिवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । युञ्जतोर्मिथुनकर्मतत्परयोः सतोः । धात्र्यां भुवि समर्पितं निक्षिप्तम् । शिवेनेवेति शेषः । पार्वतीगर्भसमुत्पत्स्यमानमहाभूतप्रभीतैर्देवैर्वीर्यं भुवि समुत्सृजेति प्रार्थितत्वादिति भावः । वीर्यं रेतो दृष्ट्वा दैवतैरिन्द्रादिभिर्देवैरनुनाथितस्त्वमेव तद्गृहाणेति याचितः सन् । 'नाथृ याच्ञायाम्' इति धातोः कर्मणि क्तः । पावकोऽग्निः । प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ॥

अनपत्यानथा[4]मर्त्यान्बहुभार्यो च मेदिनीम् ।
अकरोदम्बिकाक्रोधः[5] पुत्रालाभसमुद्भवः ॥ ५९ ॥

---

१. 'युञ्जतः' इति पाठः. २. 'धृत्वा धात्र्या' इति पाठः. ३. 'अनुमोदितः' इति पाठः. ४. 'तथा' इति पाठः. ५. 'कोपः' इति पाठः.

अनपत्यानिति । अथानन्तरं पुत्रालाभसमुद्भवः पुत्राप्राप्तिजनितोऽम्बिकाक्रोधः पार्वतीकोपोऽमर्त्यान्देवाननपत्यानपुत्रकांस्तथा मेदिनीं भुवं बहूनां राज्ञां भार्यां चाकरोत् । कोपवशात्तथा शशापेत्यर्थः । तेषां स्वपुत्रलाभविघातकत्वादिति भावः । तथा रामायणे—'अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् । समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिता चैवं संगता पुत्रकाम्यया । अपत्यं स्वेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्शशाप पृथिवीमपि । अवनेऽनेकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥' इति ॥

अथ सेनान्यमिच्छद्भिरुक्तः सब्रह्मभिः सुरैः ।
वह्निरह्नाय जाह्नव्यां न्यषिञ्चद्वीर्यमैश्वरम् ॥ ६० ॥

अथेति । अथानन्तरं वह्निरग्निः । सेनां नयतीति । सेनानीः सेनानायकः । 'सेनानीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः । नयतेः क्विप् । तं सेनान्यमिच्छद्भिः । तारकासुरसंहारार्थमिति भावः । सब्रह्मभिर्ब्रह्मादिभिः सुरैरुक्तो जाह्नव्यामेतन्निषिञ्चेति व्याहृतः सन् । अह्नाय झटिति । 'स्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते' इत्यमरः । ऐश्वरमीश्वरस्य संबन्धि वीर्यं तेजो जह्नोरपत्यं स्त्री जाह्नवी तस्यां मन्दाकिन्यां न्यषिञ्चन्निक्षिप्तवान् ॥

सापि सप्तार्चिषा क्षिप्तं तेजस्तद्वोढुमक्षमा[1] ।
हिमवत्प्रान्तकान्तारे श्रान्ता शरवणे जहौ ॥ ६१ ॥

सेति । सा जाह्नव्यपि सप्तार्चिषा वह्निना । 'सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः' इत्यमरः । क्षिप्तं निक्षिप्तं तदैश्वरं तेजो वीर्यं वोढुं धारयितुमक्षमासमर्था । अत एव श्रान्ता खिन्ना सती हिमवत्प्रान्तकान्तारे तुहिनभूधरनिकटकानने यच्छरवणं शरप्रचुरं वनं तत्र जहौ तत्याज । 'प्रनिरन्तःशर–' इत्यादिना वननकारस्य णत्वम् ॥

तत्राभूत्कृत्तिकाप्रीत्यै षोढारूढमुखाम्बुजम् ।
तारकध्वान्तविध्वंसि सद्यः षाण्मातुरं महः ॥ ६२ ॥

तत्रेति । तत्र शरवणे कृत्तिकानां स्तन्यप्रदानार्थं देवैः प्रेरितानां षण्णां मातॄणां प्रीत्यै परितोषार्थं षोढा षड्भिः प्रकारैः । 'प्रकारवचने थाल्' । आरूढानि प्रादुर्भूतानि मुखाम्बुजानि वक्त्रकमलानि यस्य तत्तथोक्तम् । तासामवैषम्येन स्तन्यग्रहणार्थं गृहीतमुखषट्कमित्यर्थः । अत एव षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरम् । 'षाण्मातुरः शक्तिधरः' इत्यमरः । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इत्यण्प्रत्ययः । उकारश्चान्तादेशः । तारकस्तारकासुर एव ध्वान्तं तिमिरं तद्विध्वंसयति नाशयतीति तारकध्वान्तविध्वंसि महस्तेजः । कुमारस्वामीत्यर्थः । अभूज्जातम् । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमरः । रूपकालंकारः ॥

---

१. 'सोढुम्' इति पाठः.

अथ वियद्गङ्गावतरणं प्रस्तौति—

त्रैविध्यं श्रूयतां वत्स सरितस्त्रिदिवौकसाम् ।
यथोक्तं हव्यमश्नन्त्या देवताया इवाध्वरे ॥ ६३ ॥

त्रैविध्यमिति । हेवत्स श्रीराम । आदरातिशयेन संबोधनमेतत् । त्रिदिवः स्वर्ग ओकः स्थानं येषां ते त्रिदिवौकसो देवास्तेषां संबन्धिन्याः सरितः । मन्दाकिन्या इत्यर्थः । अध्वरे यागे यथोक्तं शास्त्रविहितं हूयत इति हव्यमाज्यादिकमश्नन्त्या देवताया इव । अग्नेरिवेत्यर्थः । त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वम् । मया कथ्यमानमिति शेषः । श्रूयतामाकर्ण्यताम् । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण तस्यापि त्रैविध्यसंभवादिति भावः । उपमालंकारः । एतेनात्यन्तपावनादिगुणयुक्तश्लाघ्यतास्याः सूच्यते ॥

तदेव विवृणोति—

पुरीमयोध्यामध्यास्त सावित्रः सगरो नृपः ।
केशिनीसुमतिभ्यां च लङ्घितप्रथमाश्रमः ॥ ६४ ॥

पुरीमिति । सावित्रः सवितृवंशोद्भवस्तथा केशिनीसुमतिभ्यां पत्नीभ्यां लङ्घितप्रथमाश्रमोऽतिक्रान्तब्रह्मचर्यः । गृहीतगृहस्थाश्रम इत्यर्थः । सगरो नाम नृपो राजायोध्यां पुरीमयोध्याख्यां नगरीमध्यास्ताधिष्ठितवान् । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

स पुत्रीयन्सपत्नीकस्तपस्तेपे [1]समाः शतम् ।
भृगुः प्रीतमनास्तस्मै ददौ दायादसंपदम् ॥ ६५ ॥

स इति । स सगरः पुत्रानात्मन इच्छन्पुत्रीयन् । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् । सह पत्नीभ्यां सपत्नीकः सन् । 'तेन सह' इति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । 'नद्यृतश्च' इति कप् । शतं समाः शतसंख्याकान्वत्सरान् । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । तपस्तेपे । तपश्चरणतत्परोऽभूदित्यर्थः । भृगुर्महर्षिः प्रीतमनास्तपसा संतुष्टान्तःकरणः सन् तस्मै सगराय दायादसंपदं सुतसंपत्तिं ददौ दत्तवान् । दायं विभक्तद्रव्यमत्तीति दायाद इति विग्रहः । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमरः ॥

पुत्रसंपत्तिमेवाह—

[2]असमञ्जं सुतं लेभे वैदर्भी केशिनी तयोः ।
षष्टिं पुत्रसहस्राणां सुमतिश्च यवीयसी ॥ ६६ ॥

असमञ्जमिति । तयो राजपुत्र्योर्मध्ये विदर्भस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री वैदर्भी । 'तस्या-

---

१. 'हिमालये' इति पाठः. २. 'असमञ्जसुतम्' इति पाठः.

पत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । केशिनी ज्येष्ठपत्न्यसमञ्जं नाम सुतं लेभे प्राप । स्वमनोरथानुसारेणेति भावः । तथा यवीयसी कनिष्ठा । युवशब्दादीयसुनि 'स्थूलदूर–' इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपौ । 'उगितश्च' इति ङीप् । सुमतिश्च पुत्रसहस्राणां षष्टिम् । षष्टिसहस्रसंख्याकान्पुत्रानित्यर्थः । लेभे । पूर्ववद्भावः । ततः परितोषितेन मुनिनैकपुत्रपक्षं षष्टिसहस्रसंख्याकपुत्रपक्षं च निर्दिश्यानयोः को वा पक्षोऽभिमत इति पृष्टे बहुपुत्रपोषणासमर्था केशिन्येकपुत्रमङ्गीचकार । अन्या त्वन्यमिति श्रीरामायणकथात्रानुसंधेया ॥

असमञ्जसचारित्रमसमञ्जमपोह्य[1] सः ।
आरब्धहयमेधः सन्नमुञ्चत तुरंगमम् ॥ ६७ ॥

असमञ्जसेति । स सगरोऽसमञ्जसचारित्रं पौरजनोपद्रवकारित्वादसाधुचरित्रमसमञ्जं केशिनीतनयमपोह्य त्यक्त्वा । गुणगृह्या एव महात्मानो न पक्षपातिन इति भावः । वक्ष्यति च—'सिद्धार्थको महामान्यस्तत्परित्यागमब्रवीत् । सरयूपातितानेकप्रजामारणकारणात् ॥' इति । आरब्धहयमेध उपक्रान्ताश्वमेधः सन् । तुरंगममश्वमेधीयाश्वममुञ्चत त्यक्तवान् ॥

क्रव्याद्वपुषा सोऽयमहारि हरिणा हयः ।
ततस्तं नष्टमन्वेष्टुं सौमतेयाः प्रतस्थिरे ॥ ६८ ॥

क्रव्यादेति । सोऽयं हयोऽश्वमेधीयाश्वः क्रव्यादवपुषा राक्षसवेषधारिणा । 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात्' इत्यमरः । हरिणेन्द्रेण । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति शाश्वतः । अहार्यपहृतः । स्वपदभ्रंशभयादिति भावः । हरतेः कर्मणि लुङ् । 'भावकर्मणोः' इति चिण् । 'चिणो लुक्' इति लुक् । ततस्तदनन्तरं नष्टमपहृतं तमश्वमन्वेष्टुं परिमार्गितुं सुमत्या अपत्यानि पुमांसः सौमतेयाः षष्टिसहस्रसंख्याकाः सुमतिपुत्राः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । प्रतस्थिरे प्रस्थिताः । पित्राज्ञयेति भावः । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥

सर्वे सपर्वतामुर्वीं खनन्तः सगरात्मजाः ।
चक्रुर्झर्झरितध्वान्तं नागलोकं नखांशुभिः ॥ ६९ ॥

सर्व इति । सर्वे षष्टिसहस्रसंख्याकाः सगरात्मजाः सगरपुत्राः सपर्वतां सशैलामुर्वीं भुवं खनन्तोऽपदारयन्तः सन्तः नखांशुभिर्नखकान्तिभिर्नागलोकं पातालं झर्झरितध्वान्तं विध्वंसितान्धकारं चक्रुः । सर्वामप्यूर्वीं विचित्य तत्राश्वालाभान्नखैरेव पातालपर्यन्तं भुवमवदारयामासुरित्यर्थः । 'अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् । नागलोकः' इत्यमरः ॥

---

१. 'अपास्य' इति पाठः.

त एते तपसा दीप्ते तमःस्तोमप्रमाथिनि ।
कापिले ज्वलने वीरा लेभिरे शलभोपमाम् ॥ ७० ॥

तत इति । एते वीराः सर्वे सगरकुमारास्तपसा व्रतनियमोपवासादिकर्मणा दीप्ते ज्वलिते अत एव तमःस्तोममन्धकारपटलं गाढाज्ञानं च प्रकर्षेण मथ्नाति नाशयतीति तथोक्ते । ताच्छील्ये णिनिः । कापिले कपिलमहर्षिरूपेणावतीर्णस्य विष्णोः संबन्धिनि ज्वलने कोपाग्नौ शलभोपमां शलभसादृश्यं लेभिरे प्राप्ताः । कपटनाटकपटुना महेन्द्रेण पाताले कपिलनिकटनिबद्धमश्वं दृष्ट्वा 'अश्वापहर्तायं लब्धः' इति तं बाधयन्तः सर्वे सगरकुमाराः कोपानलेन भस्मीकृता इत्यर्थः ॥

असमञ्जसुतं पौत्रमंशुमन्तमथाब्रवीत् ।
सप्तिं हृत्वा समाधत्तां सप्ततन्तुं भवानिति ॥ ७१ ॥

असमञ्जेति । अथानन्तरं सगरोऽसमञ्जस्य केशिनीतनयस्य सुतमंशुमन्तमंशुमन्नामानं पौत्रं प्रत्यब्रवीदुवाच । किमिति । भवान्सप्तिमश्वमेधीयहयं हृत्वानीय । 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः । सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिस्तन्यत इति सप्ततन्तुः । सप्ततन्तवः संस्था यस्येति वा सप्ततन्तुरश्वमेधक्रतुः । 'सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः । 'सितनिगमि—' इत्यादिना औणादिकस्तुसुन्प्रत्ययः । तं समाधत्ताम् । समापयत्वित्यर्थः । अन्यथा महाननर्थो भूयादिति भावः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमः ॥

सोऽपि गत्वा बिलं तत्र दृष्ट्वा भस्मीकृतान्पितॄन् ।
साश्रुस्तेभ्योऽञ्जलिं दित्सुश्चरंल्लेभे तुरंगमम् ॥ ७२ ॥

स इति । सोऽप्यंशुमानपि बिलं पातालकुहरं गत्वा तत्र बिले भस्मीकृतान्निर्दग्धान् । अभूततद्भावे च्विः । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घः । पितॄन्पितृस्थानीयान्सौमतेयान्दृष्ट्वा साश्रुः कृतरोदनस्तथा तेभ्यः पितृभ्योऽञ्जलिं तर्पणाञ्जलिं दित्सुर्दातुमिच्छुः सन् । ददातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'सनि मीमा—' इत्यादिना इत्वादेशः । अत्र 'लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । चरन्पर्यटंस्तुरंगममश्वमेधीयाश्वं लेभे प्राप ॥

मातुलो गरुडस्तेषामेनं तत्रैवमब्रवीत् ।
गङ्गामिहानयायुष्मन्नेषामेषा गतिः परा ॥ ७३ ॥

मातुल इति । तेषां सौमतेयानां मातुलो मातृभ्राता । 'मातुर्भ्राता तु मातुलः' इत्यमरः । गरुडो गरुत्मांस्तत्र पाताल एनमंशुमन्तं प्रत्येवमनेन प्रकारेणाब्रवीत् । परमकारुणिकात्संबन्धवशाच्च भागिनेयानां तरणोपायमुपदिदेशेत्यर्थः । तदेव विवृणोति—हे आयुष्मन्नित्यादरादामन्त्रणम् । गङ्गां मन्दाकिनीमिह पाताल आनय प्रापय ।

१. 'जलम्' इति पाठः. २. 'चिरात्' इति पाठः.